

Keel ja ajalugu

Kirjutada Eesti minevikust eesti keeles

JÜRI KIVIMÄE

Ferdinand de Saussure'i lihtsad õpetussõnad, et me tunneme keeli üldiselt ainult kirja (pr *l'écriture*) kaudu ja et kirjalik dokument sekkub pidevalt isegi meie emakeeles, sobivad sisse juhatama järgnevat kirjutist. Tema edasine mõte, et „kaugemal kõneldava idioomi puhul saab veelgi vajalikumaks kirjalike tõendite poole pöördumine ning seda enam kehtib see surnud idioomide puhul”, osutab väga täpselt ajalookirjutuse praktikale. (Saussure 2017: 59; vrd Saussure 1971: 44) Tõsi, ajaloolase amet eeldab, iseäranis vanema ajaloo puhul, tekstide ehk siis tõendite lugemist n-ö surnud või olles täpsem, mitteeksisteerivates (*n'existente*) keeltes. Viimane väide vajab selgitust, sest ei saksa ega vene keel kuulu ju surnud keelte hulka, vaielda võib ladina keele üle. Metafoorselt väljendudes on surnud nende keelte varasemad variandid, kuna niisugused tõendid ehk ajaloo allikad on kirjutatud nt keskajaks või vanas kirikuslaavi keeles ning ka keskaegne või isegi varauusaegne ladina keelepruuk erineb palju klassikalisest ladina keelest.

Järgnev arutlus aheneb siiski ajalookeele piiridesse ja üritab esmalt määratleda selle mõiste sisu ja tähendust. Sellest johtuvalt vaadeldakse ajalookirjutust kui kultuurilise tõlke tulemusena kujunenud teadusvaldkonda ning seejärel keskendub arutelu Eesti ajaloo keelele ja tõlkimisega seotud raskustele, selleks et paremini mõista eestikeelse akadeemilise kirjutamise seisundit ja arenguvõimekust. Siia koondatud arg- või esmamõtted pole reeglina leidnud kajastust akadeemilises kaanonis, paiknedes juhuslike mainingutena mitme valdkonna piirimail.

Ajalookeel

Mis on ajalookeel? Seletava definitsiooni otsingud viivad ajaloofilosoofia radadele. Tuleb rõhutada, et mõisted *ajalugu* ja *ajalookeel* on kahetähenduslikud. Ajalugu tähendab nii sündmusseost (sks *Ereigniszusammenhang*) kui ka selle kujutamist, kirjeldamist, käsitlemist (*Darstellung*) (Koselleck 1995: 130). Niisamuti on ajalookeel põhimõtteliselt kahetähenduslik. Giambattista Vico teose „Scienza nuova” (1744) väide keelest, milles räägib igavene ideaalne ajalugu (it *la lingua con cui parla la storia ideal eterna*), on tänapäevani andnud ainet filosoofiliseks aruteluks teemal, kas ajalugu tõepoolest kõneleb (Trabant 2003: 41, 53–55). Siit jätkates tuleks käsitleda ka Wilhelm von Humboldti, Wilhelm Dilthey ja teiste suurte õpetlaste vaateid, kuid piirdun mõistete dualismi nentimisega (Cacciatore 2005; Lobenstein-Reichmann 2019). Vaatenurka piirates jääb siinse kirjutise keskmesse ajaloolase keel või teisi sõnu ajalooteaduse keel, seega eemaldun keele ajaloost (vrd Mommsen 1984). Pean

silmas ajalookirjutuse keelt kui oskuskeelt, teaduskeelt, ehkki selline raamistus pole isegi vajalik, sest ajalookeelee kasutusareaal ületab distsipliini piirid. Nii sugusel vaatlusel on kokkupuuteid keele sotsiaalajalooga (ingl *social history of language*), mida on käsitlenud Peter Burke (1987, 1993), kuid ei kattu sellega. Keele sotsiaalajaloo vaateväli on laiem, hõlmates nii suulist ehk ajaloolist kõnekeelt kui ka kirjakeelt. Puutepunkte on teisigi, nagu näiteks sotsiolingvistika või antropoloogiline lingvistika, kuid nende seoste lähem analüüs ei mahu siinse kirjutise formaati.

Vaadeldes ajalookeelt üldmõistena, üritan järgnevalt leida tunnuseid, mis iseloomustavad ajalookeelt teiste oskuskeelte kõrval. Esiteks on selleks muidugi erialasõnavara ehk terminoloogia, mis on spetsiifiline ajalookirjutuses, ent kasutusel ka teistes minevikku suunatud humanitaarteadustes. Ajalookeeleele on iseloomulik rohke erialasõnade ja -mõistete võrgustik, mille abil on võimalik klassifitseerida mineviku empiirilisi fakte, neid analüüsida ja tõlgendada. Marc Bloch (1983: 94–95) osutas oma „Ajaloos apoloogias” lihtsale tõsiasjale, et erinevalt näiteks keemiast, aga ka matemaatikast on ajalooteadused saanud suure osa oma sõnavarast uurimisainelt endalt. Ajaloolise sõnavara transformeerumine ajaloo terminoloogiaks pole sugugi kindel, enesestmõistetav ega seiskunud protsess. Selles toimuvaid raskusi mainis ka Bloch (1983: 95), väites: „Kõigepealt, asjade muutumised ei too kaugeltki alati kaasa vastavaid muutusi nende nimedes.” Ajaloos kasutatavaid nimetamisi seovad üldjuhul konventsioonid, millest ajalookirjutajal tuleb kinni pidada või põhjendada tõestada nende rikkumist. Nii näiteks peab ajaloolane teadma, millises tekstis ta kasutab sõnu *ori-orjus*, millal *pärisori-pärisorjus* või *teoori-teoorjus*. Need kõik on mittevaba üksikisiku sunniviisilist sõltuvust tähistavad sõnad, mida ei saa meelevaldselt paigutada erinevatesse ajastutesse ega ka regioonidesse, kus esinevad kohalikud eripärad; unustamata seejuures, et sõna *ori* eksisteeris juba vanas eesti keeles ja selle etümoloogias ollakse üksmeelel (Rätsep 2002: 103; Uiho 2014: 133). Lugeses tänapäeval üle Carl Robert Jakobsoni nn esimese isamaa kõne (1869) poliitilist läkitust „seitsmesaja-aastasest orjaööst”, mõistame, et see on ajaloomüüt ning eestlaste minevikku projitseeritud orjaie pole samane antiikaja orjandusega, ent ometi pole Jakobsoni sõnastatud lõokväljend tänini rahva ajalooliselt mälestus kadunud (Kivimäe 2021). Andres Saali 1891. aastal ilmunud töö „Päris ja prii. Eesti rahva pärisorjuse ajalugu” osutab, kuidas paarikümne aastaga mitmekesisustid arusaamad orjusega seotud eestikeelsest sõnavarast (Saal 1891). Toodud näited lihtsalt kinnitavad Blochi eeltoodud väidet ajaloolise sõnavara muutumise kohta. Ka eesti ajalookeeles on mõisteid, mis ajapikku käibelt kaovad (nt *penikoorem*, *süld*, *arssin*, *päsmes*, *vakus*, *kilter* jmt) või esinevad kitsalt erialastes tekstides. Samuti on ajalootekstides erialasõnu, mis on hoopis hiljaaegu kasutusele tulnud.

Ajalooteaduse keelekasutuses on loomulikult arvukalt erialaseid mõisteid, mis on käibe toodud ajaloo uurimise käigus, laenatud naaberdistsipliinidest või loodud teaduslikes moevooludes. Esmajoones on tegu üldistavate ja abstraherivate mõistetega, mis on levinud rahvusvahelises ulatuses, nagu *feodalism*, *renessanss*, *reformatsioon*, *kapitalism*, *kolonialism*, *sotsialism*, aga sellised on ka ajaloo kui distsipliini harud, nagu *mikroajalugu*, *globaalajalugu*, *sotsiaalajalugu*, *argi-ajalugu*, *kultuurilugu* jne. Ajalookirjutuses esineb definitsioonide ühtse kasutamise

rangust aina vähem, sest tänapäeval laieneb interdistsiplinaarsus ja ajalookultuuri pluralism.

Ajaloolase keelt iseloomustab veel aja ja ruumi või koha määratlemine. Kujustades mineviku sündmusi, kasutatakse ajalookirjutuses traditsiooniliselt mineviku ajavorme. See pole küll reegel, sest ajalootekstides esineb ka ajaloolise oleviku (lad *praesens historicum*) kasutamist, mida võiks seletada pigem retoorilise võtena (nt biograafiates), mis oli levinud juba keskaegsetes kroonikates. Ent küsimus pole üksnes ajaloo jutustamises mineviku ajavormis. Ajalootekstid sisaldavad konkreetseid ajamääratlusi, kronoloogilist nimetamist kas sajandi, aasta või kuupäeva täpsusega. Seda võivad asendada väljendid, nagu näiteks „keskajal”, „varasel uusajal”, „enne sõda” või „pärast sõda” ehk ka „näljahäda ajal” või „katku ajal” jms. Mineviku arengute käsitlemine ajalises järgnevuses, sündmuste olemuslikus eripäras, nende omas ajas, kuulub historismi kui ajaloolise mõtlemise aluspõhimõtete hulka (vrd Kivimäe 2000: 32–33 jm). Ajaloolise ruumi (ala, koha, paiga) määratlemine on ajalookirjutuses vajalik, et ühendada ajamääratlus ruumilis-geograafilise dimensiooniga, kus mineviku sündmused aset leidsid.

Mineviku kujutamine tekstina peaks reeglina sisaldama aja ja ruumi võrgustikku, kus paiknevad ja toimivad inimesed. Selline ajalugu on „asjana iseeneses” pidevas liikumises ning alles selle üleskirjutamine tekstina fikseerib selle pideva muutumise või õieti allutab selle liikumise ajalookirjutaja tahtele, tema ajale ja keelele, mis siiski erineb ajaloo n-ö sõnaraamatust (vrd Kopossov 2001: 70–71). Sellist mineviku kujutamist mõistetakse sageli kui ajaloo jutustust või ka narratiivi. Lihtne arusaam, et ajalugu on ennekõike lugu, sai erakordse võimenduse nn keelelise pöördega, mis tõstis esile põhimõtte, et keel ise loob ja kujundab tegelikkust (Tamm 2003: 128–129). Sel teemal on juba aastakümneid peetud vaidlusi, mis said laia leviku Ameerika ajaloo filosoofi Hayden White'i töödest. Võrreldes ajalugu ja romaani, jõudis ta seisukohale, et ajalookirjutus on olemuslikult kirjanduslik operatsioon ehk siis väljamõtlemine (ingl *fiction-making*, White 1992: 85). Selles sisaldus lihtsustatud järeldus, et põhimõtteliselt pole võimalik eristada ajalooteaduslikku uurimust ajalooromaanist, mida paraku enamik praktiseerivatest ajaloolastest polnud nõus aktsepteerima. Vaidluste teravus on praeguseks vaibunud, on esitatud vastupidiseid lähenemissuundi, kus leitakse, et vast on ajalookirjutuse põhjal võimalik paremini mõista romaani jne (Ankersmit 2015). Teisalt on vaja aru saada, et mitte kogu ajalookirjutus pole kvalifitseeritav narratiivisena ehk siis lugudena – eksisteerib ka mittenarratiivne ajalugu (nt sotsiaal- ja majandusajaloo valdkonnad jms), kus puuduvad kirjandusliku artefakti tunnused. Karuse kihelkonna XVII–XVIII sajandi rahvastiku struktuuri analüüs ja Tallinna XV sajandi viljahindade käsitus pole kindlasti kirjanduslik väljamõeldis, mis aga ei tähenda, et nende tekstide keelekasutus ei vääri uurimuslikku lähenemist.

Keelelise pöörde üks olulisemaid väärtusi on kindlasti tähelepanu keskendamine ajalookeeled, teisisõnu küsimustele, kuidas ajalugu kujutatakse ja kirja pannakse. Ajalookirjutuse esteetilistele aspektidele on ammu tähelepanu juhitud ja vaadeldud ajalookeeled kujundlikkust, kuid ometi eristatud ajaloolist kujundit kunstilisest kujundist, kuna erinevalt kirjaniku loomefantaasiast on ajaloolises kujundis väljamõeldis täielikult välistatud (Gulöga 1980: 64). Niisamuti on mõistetak, et praktiseeriv

ajaloolane kasutab ajalugu kirjutades stiili, mis pole kõnekeelne ega põhine tavaliselt jutustaval otsekõnel (Rossi 1980: 400–407). Mõõndes ajalookeelet neid erijooni, tuleb väärtustada ajaloo kirjaliku seletuse loominguilisust, mis tagab ajalooteksti selguse, mõistetavuse ja huvitavuse, peegeldades niiviisi möödunud aegade värvikust ja inimesi tõelähedases tegelikkuses.

Käsitletud küsimustele on ka teistsuguseid vaatenurki. Peeter Torop on lähtunud semiosfääri kontseptsioonist ning ajaloo keelte paljususest. Ta väidab, et „ajaloo mõistmine algab ajalookirjutuse keele ja identiteediloo keele täiendussuhte mõistmisest” (Torop 2012: 27). Tema järgi on „ajaloo keel Eestis olnud läbi aegade kutseliste ajaloolaste ning identiteedist kirjutajate keel”, seega on ajalugu paljumeelne nähtus, kuna ajaloo lood on teataval määral ka pildilised, visuaalsed (Torop 2012: 28–29). Nõustudes tema rõhutusega, et ajaloo keelte probleem pole mitte üksnes ajaloolaste, vaid ka kultuurianalüütikute probleem (Torop 2012: 41–42), ei välista see mingil määral siinse arutluse sihti vaadelda ajalookeelt nii, nagu kutselised ajaloolased seda kasutavad.

Ajalugu kui kultuuriline tõlge

Ajalooallikate lugemine, analüüs, tõlgendamine ja tõendite esitamine, iseäranis vanema ajaloo vallas, sisaldab tavaliselt nende tekstide tõlkimist ajaloolasele arusaadavasse keelde. Kesk- ja varauusaegsete allikate puhul pole põhimõttelist vahet, kas tänapäevase uurija emakeel pärineb allikate keelest, sellest n-ö ajaloo sõnaraamatust või mitte. Nii tuleb ka XIV sajandi vanaingliskeelne (õieti keskinglise) tekst tõlkida tänapäeva inglise keelde, mis on nt briti ajaloolase emakeel. Sarnaselt toimus ka Tallinna baltisakslasest kooliõpetaja ja ajaloolane Eduard Pabst, kui ta tõlkis Balthasar Russowi Liivimaa kroonika *Plattdeutsch*’ist XIX sajandi lugejale harjumuslikku saksa keelde (Rüssow 1845).

Eesti vanema ajaloo allikate puhul pole tõlkimise protseduuril erandeid. Moodne emakeelne eestlane mõistab Simon Wanradti ja Johann Koelli 1535. aasta katekismuse eestikeelse teksti fragmente või Georg Mülleri XVII sajandi algul kirjutatud nn eestikeelseid jutlusi alles tõsise pingutusega ja sõnaraamatute kasutamisega (vrd Ariste 1966). Katekismuse eesti keel on muidugi tõlgitud tollasest saksa keelest. Mülleri jutluste eesti keelt tuleb kõrgelt hinnata, kuid valdav osa neist tekstikohtadest on samuti kirikukirjandusest tõlgitud ja/või mugandatud. Rääkimata loomulikult vanema ajaloo allikate massist, mis kirjutatud ladina, keskalamsaksa või vanarootsi keeles, ehk ka kirikuslaavi keeles.

See mõttekäik osutab, et pole põhimõttelist vahet, kas allikaid uurib ja nende põhjal kirjutab emakeelne sakslane, rootslane, inglase, soomlane, eestlane või keegi teine. Kõik on uurimistöö käigus silmitsi tekstide tõlkimise ja seletamisega endale arusaadavasse keelde. Loobume siinjuures kõhklustest, kas uurija on tekstist õieti aru saanud või sugenevad selles töös eksitavad vead, mis võib olla mõistetav, kuid mis vajavad ajapikku parandamist. Henriku Liivimaa kroonikas esinev *peregrini* tähendab keskaja ladina keeles küll palverändureid, ent ometi on ammu tõestatud, et

neid tuleb mõista ristosõnadena. XIII sajandi Liivimaa ladina keeles teravilja tähenduses *siligo* polnud talinisu (mida Eesti alal vähe kasvatati), vaid talirukis (Johansen 1925: 83). Henriku kroonikas mitu korda mainitud eestlaste hõimupealiku ladinakeelne nimetus *rex* ei luba seda otsetõlkes aga kuningaks pidada.

Toodud näiteid võib liigitada ka kultuurilise tõlkimise (ingl *cultural translation*) valdkonda, mis on tänapäeval atraktiivne uurimisala (Burke 2009). Et tõlked elavad edasi sõltumata originaalidest, on ammu tuntud tõsiasi (vrd Benjamin 1992: 52). Ajaloomõistete kultuurilises tõlkes võib kohata kurioosseid seletusi. Näiteks leidub kuulsa humanisti Sebastian Münsteri teose „Cosmographie” teises väljaandes (1550) lugu sellest, et kui talupoeg Liivimaal oma isanda juurest põgeneb ning kinni püütakse, raiub isand tal ühe jala maha (Johansen 2005: 342; vrd Kreem 1995). Selline absurdne väide on seotud Liivimaa talupoegade ühe kategooria, nn üksjalgade (alamsks *envotling*) rahvapärase ja (teadlikult?) eksliku seletusega. Tegelikult oli nende talupoegade peamine koormis mõisale üks jalapäev nädalas, millest ka nimetus. Aastate eest tekitas siinkirjutajale raskusi XVI sajandi kaubaartiklite kirevas menüüs alamsaksa sõna *storrogen* mõistmine, kuid siis selgus, et tegu pole erilise rukkisordi ega kruusaklibuga, vaid hoopis kalamarjaga. Sakslaste nooremale põlvkonnale on tekitanud arusaamatust mittedakslaste, sh eestlaste kohta keskajal tarvitatud mõiste *Undeutsch*, alamsks *vndudesch*, mis kõlab tänapäeva sakslase kõrvus kui *Unkraut* ehk umbrohi. Ometi on tegemist ajaloolise mõistega, mis rajaneb seisuslikule eristamisele ning mitte rassilis-etnilisele segregatsioonile.

Need üksiknäited viitavad tuntud arusaamale, et ajalooline eesti keel sisaldab tuhandeid laensõnu, mis pärinevad valdavalt alamsaksa, aga ka hilisemast ülemsaksa keelest, vähesel määral rootsi ja vene keelest. Paljud vanad laensõnad on praeguseks meie keeles nii tavalised, et me neid ei märkagi. Aegade jooksul on alamsaksa keelest eesti keelde sugenenud ligi 1300 ja ülemsaksa keelest üle 1500 sõna (Jüri Viikbergi teade 31. III 2022). Kusjuures need pole lihtsalt arhailised sünonüümid, vaid lausa argipäevaselt tarvitatavad olulised sõnad, nt tööriistade (saag, puur, haamer), rõivaste (püksid, seelik, pluus, müts), köögiriistade (taldrik, pann, kruus, kahvel) nimetused. Seda nimekirja võib pikalt jätkata, kuniks pole lõpule viidud alamsaksa laenude sõnaraamat (vt ASL; vrd ka Kiparsky 1936).

Eesti ajaloo keel

Eesti päris oma ajalookeel on õieti noor, isegi väga noor. Veel XX sajandi algul oli eesti keelsete ajalootekstide keel konarlik ja arhailine. Suurem pööre sündis 1920. aastail, kui iseseisvas Eesti Vabariigis algas intensiivne ajalooõpikute koostamine ja kirjutamine. Akadeemilise Ajaloo Seltsi juures alustas 1922. aasta lõpul tööd oskussõnade toimkond ning 1928. aastal tuli trükist „Valik ajaloolisi oskussõnu”. Valiku üks autoreid, Tartu Õhtuse Ühisgümnaasiumi õpetaja Julius Madisson pidas õhukest vihku ajaloo oskussõnastiku ajutiseks asendajaks, et võtta kasutusele võimalikult palju uusi eesti termineid, et jätkuks oskussõnade edasine väljatöötamine, ühtlasi ka „normeeringes kaasa aidata ajalooteadusliku keele kujunemisel” (Valik ajaloolisi... 1928: 4).

Ajaloo oskussõnastik koostati arusaadavalt saksa-eesti (üksikjuhtudel ka vene-eesti või ladina-eesti) sõnaraamatuna. Tollest väikesest käsiraamatust pärinevad paljud Eesti vanema ajaloo kohta kasutatavad oskussõnad, nagu *linnus* (varem *linnamägi*), *saras* (nt linnasaras, sks *Mark*), *komtuurkond* (*Komturei*), *maahärra* (*Landesherr*), *lääniõigus* (*Lehnrecht*), *rüütelkond* (*Ritterschaft*) ja paljud teised. Sellise töö meetod oli tõlkida ja/või mugandada saksakeelseid oskussõnu eesti keelde. Leidus mõisteid, mis ajalookeelses püsima ei jäänud. Juba mainitud *Einfüßling*'i vasteks oli *ainasjalg*, mis muutus siiski üksjalaks; *Landsknecht*'i asemel pakuti *tingisõdur*, kuid eesti keeles on püsima jäänud *palgasõdur* või *landskneht*. Saksakeelse vasalli asemel üritati kasutada laenumeest, kuid lõpuks pöörduti ikkagi tagasi vasalli juurde. Tuleb imetleda oskuskeele uuendamise energiat, mis saja aasta eest ajaloo õpetajaid ja õppejõude kannustas. Paraku ei jõudnud see töö kunagi lõpule: suur ajaloo oskussõnastik, millest veel 1960. aastate lõpul oli Tartu Riikliku Ülikooli üldajaloo kateedris säilinud kartoteegikast oskussõnade sedelitega, jäigi välja andmata. Selle olulise puudujäägi asendas alles 2008. aastal „Saksa-eesti ajaloosõnaraamat” (26 000 märksõna), mille koostasid Tartu Ülikooli saksa keele õppejõud Kersti Reppo ja Malle Rebane ning toimetasid ajaloo õppejõud (vt Reppo, Rebane 2008).

Eelmainitud ajaloo oskussõnade valik (1928) polnud ainuke omalaadsete seas. Aasta varem, 1927. aastal, ilmus Akadeemilise Kirjandusühingu kujutava kunsti osakonna väljaandel „Kunstiajaloo oskussõnastik”, mille põhikoostaja oli Johann Voldemar Veski, keda abistasid Voldemar Vaga, August Annist, Julius Mägiste, Ants Oras jt.

Toodud näited kuuluvad ajaloo oskussõnavara loomise ja korrastamise algusperioodi. Järgnevatel aegadel muutus ajaloo oskuskeel seoses üha laieneva teadustööde kirjutamise ja avaldamisega. Ridamisi ilmus õpikuid, sõnaraamatuid, Eesti Entsüklopeedia jne. Kui võrrelda 1920. aastate kirjutiste, nt Ajaloolises Ajakirjas ilmunud artiklite keelekasutust 1940. aastal ilmunud „Eesti ajaloo” III köite keele ja stiiliga, võib tõdeda kiiret arengut ajalookeele selguse ja oskussõnade täpsuse poole.

Muidugi leidub erandeid, kus saksa-eesti keelevahetus pole tänini selgust toonud ning kunagi käibele läinud eksitav keelekasutus jätkab oma traditsioonilist elu. Ilmekas on mõistete *Liivi sõda* ja *Liivi ordu* püsimine ajalookirjutuses. Paradoksaalselt pole siin tegemist tänaseks kadunud soome-ugri naaberrahva liivlaste sõja ega orduga. Niisuguse keelepruugi algus ulatub tagasi Hans Kruusi Tartu Ülikoolis 1923. aastal kaitstud magistritööni „Vene-Liivi sõda”, mille keeleline korrektor oli ülikooli eesti keele lektor Johann Voldemar Veski (Kruus 1924). Kruus kasutas oma töös läbivalt mõistet *Liivi riigi* tähenduses (vastavalt siis ka *Liivi orduriik*), mida tänapäeval tunneme Liivimaa (õigupoolest Vana-Liivimaa) nime all. Tõsi, hiljem, „Eesti ajaloo” II köites, kirjutas ta Vana-Liivimaa riikkonna kokkuvarisemisest, kuid see juhtunud ikkagi Vene-Liivi sõjas (Kruus 1937: 476). Margus Laidre (2013: 30) kirjutas akadeemilise „Eesti ajaloo” III köites küll Vene-Liivimaa sõja puhkemisest, kuid see pole veennud laiemat avalikkust ning ka kutseliste ajaloolaste tekstides on enamasti jäädud truuks Vene-Liivi sõja väljendile. Võrreldes saksa mõistega *Livländischer Krieg* või ka vene *Ливонская война*, läti *Livonijas karš* ja inglise mõistega *Livonian War*, moodustab eesti keelepruuk kummalise erandi. Peab küll möönma, et Liivi ordust

on hakatud vähehaaval loobuma ning *Liivimaa ordu* või noorema põlvkonna eelistatud *Saksa ordu Liivimaa haru* esineb ajalootekstides märksa sagedamini.

Arvata, et Eesti ajalookirjutuses on kõik terminoloogilised küsimused lahendatud, on paraku ennatlik. Eesti Vabariigi loomine 1918. aastal polnud üksnes rahvuspoliitiline või majanduslik otsus, vaid ka semantiline pööre. Kui endistest Balti provintsidest – Läänemereprovintsidest, Balti kubermangudest (sks *Russische Ostseeprovinzen*, vn *Остзеѣцкіе губернии*) ehk Eesti-, Liivi- ja Kuramaast – said Eesti ja Läti Vabariik, siis toimusid muutused ka ajaloolise ruumi tähistuses. Senisest provintsiajaloost (*Provinzialgeschichte*) sai nüüd kas Eesti või Läti ajalugu, teisisõnu *maa ajalugu* (*Landesgeschichte*, kuid mõiste sisu on iseenesest laiem; vrd Schorn-Schütte 2014) – kui just sellega ühtaegu ei tähistata ka riigi ajalugu (vrd Schubert 1998). Kuidas see muutus peegeldus ajalookirjutuse praktikas, on veel lähemalt uurimata. Koormamata järgnevat arutlust üksikasjadega, võib hõlpsasti jõuda Eesti ajalookirjutust vaevanud dilemmani: kas kirjutada rahva ajalugu või maa ajalugu? Enamik praktiseerivaid, s.o kirjutavaid ajaloolasi ei ahista end sellise teoretiseeriva küsimusega. Eesti keeles puudub mõistel *rahva ajalugu* negatiivne konnotatsioon, aga see ilmneb kohe, kui tõlkida mõiste mõnda suuremasse võõrkeelde.

Lõpuni pole selge, kas ajaloolased on rahva ajaloo all mõistnud eesti rahva ajalugu või kõigi Eesti alal elanud rahvaste ajalugu. Eesti rahva ajaloo teaduslikule uurimisele pani aluse Villem Reiman, kelle kirjutatud Eesti ajaloo ülevaade ilmus esmalt soome ajaloolase Kaarle Olavi Lindeqvisti „Üleüldise ajaloo” eestikeelse tõlke (1903–1906) lisapeatükkidena. Reimani „Eesti ajalugu” ilmus postuumselt Hendrik Sepa toimetusel eraldi raamatuna 1920. aastal. Pealkiri eksitab, sest enamiku peatükke sõnastas Reiman siiski eesti rahva ajaloo käsitlusena (Reiman 1920). Paljude autorite osalusel kirjutatud mitmeköitelise „Eesti rahva ajaloo” avaldamine 1930. aastatel näib olevat järg Reimani ideele, kuid see sündis tegelikult Tartu kirjastuste vahelises konkurentsis, sest 1935. aastal hakkas Hans Kruusi peatoimetusel ilmuma mitmeköiteline „Eesti ajalugu”. Hoolikal lugemisel torkab silma erinevusi ajalookeeles kasutuses mõlema sarja vahel. Tollases ajalookultuuris paiknes eraldusjoon õigupoolest teadusliku objektiivsuse ja propagandalise rahvusluse vahel. Nii või teisiti leidub tänapäeva tõlgendustes ikkagi kriitilisi noote 1930. aastate n-ö rahva ajaloo suunal, eriti saksakeelses teaduskirjanduses, kus *Volksgeschichte* mõõdupuuks on natsionaalsotsialismi ajastu ja ideoloogia (Wendland 2003). Kuid rahva ajaloo kirjutamise idee pole Eestis ka tänapäeval tõrjutud žanr (Tarvel 2018). Eesti rahva ajaloost kirjutamist ei saa otsesõnu kvalifitseerida natsionalismiks ega ka rahvastevahelise vaenu õhutamiseks.

Eelneva haakub Eesti ajalookirjanduses segadust tekitav mõistete paar *maiskond* ja iseäranis *maiskondlik ajalugu*. Juba 1928. aasta oskussõnade valikus on pakutud saksa sõna *Landschaft* vasteteks *maiskond*, *maakond*, *maastik* ning see pole keelevääratus, sest usutavalt olid autorid silmitsi küsimusega, kuidas anda eesti keeles edasi baltisaksa mõistet *Ritter- und Landschaft*. ÕS 2018 leiab, et *maiskond* on 'mittetaieõiguslike rüütlimõisavaldajate kogu'. Lisada võiks, et selle liikmeid nimetati *Landsassen*. Saksa-eesti ajaloosõnaraamat *Landschaft*'ile poliitilist sisu ei anna, tuues vasteks 'maastiku, maastikumaali ja maakonna', *Landsasse* puhul aga 'riigialama või

uusmõisniku' (Reppo, Rebane 2008: 204). Saksa, iseäranis baltisaksa keelepruugi *Landsmannschaft* on eesti keelde tõlgitud (mitte küll ajaloosõnaraamatus) kui 'maiskond' või 'kaasmaalaskond,' lisaks ka 'maakondlik üliõpilaskogu'. Baltisaksa ajalookirjanduse kohaselt oli Eestimaa rüütelkonna kõrgemaks võimuorganiks iga kolme aasta tagant toimuv Eestimaa rüütel- ja maiskonna Eestimaa maapäev (*Landtag*). Kuid võime jätta maiskonna nende harvaesinevate mõistete sekka, mida pruugitakse oskuskeeles suhteliselt harva.

Aga *maiskondlik ajalugu*, mida sellega tähistatakse? Mõiste tõi käibele Jaan Undusk, kelle arvates *maiskondlik ajalugu* tähendab maa (*Landschaft*) ajalugu administratiivses tähenduses, seega ajalugu, „mis ei lähtu mitte rahvuskesksuse printsii- bist, vaid millestki, mida võiks kutsuda pigem geopoliitiliseks või geokultuuriliseks mentaalsuseks” (Undusk 2000b: 188; Brüggemann 2002: 96–98). Teisal möönis Undusk „Liivimaa maiskondlikku iseseisvust”, kuid väitis, et eestlaste ja sakslaste ühisajaloos Baltikumis pole „maiskondlikku üksmeelt” saavutatud (Undusk 2000a: 120–121). Nende küsimuste üle toimus kahekümne aasta eest Unduski ja Brüggemanni vaidlus, mis õigupoolest lõppes lahenduse või kompromissita. Undusk pidas ebamäärase maiskondliku ajaloo mõiste all silmas maa ajalugu, kuid tema pakutud uudismõiste ei vasta kahjuks maiskonna kui mõiste ajaloolisele sisule, pealegi jääb geopoliitilise või geokultuurilise mentaalsuse idee ebamääraseks.

Sõna *maa* on ajalookeeles üldse koormatud erinevate tähendustega, nagu juba eelnevalt osutatud. On õpetlik lugeda Huno Rätsepa (2002: 98) väidet: „Maailm algab MAAILMAST, seega maast ja ilmast, nagu arvasid meie esivanemad.” Kui viime sõna *maa* ajalooliste kohanimede ja erimõistete maailma, muutub olukord paraku keerulisemaks. Baltisaksa diskursuses omandab *maa* lisaks ajaloopoliitilise sisu (Brüggemann 2002: 98). Liivimaa seisuste esindajate nõupidamiste nimetuseks oli juba keskajal *Landtag* ehk eesti keeli maapäev, *Estland/Livland* on Eesti- ja Liivimaa ehk siis sellised sõnad on endasse haaranud riikluse komponendi. Nii nagu ka *Landesherr* on maahärra või pigem maaisand, kes valitseb nimetatud maa-ala üle. Kuid arvata, et sks *Landesstaat* on otsetõlkes 'maariik' ja *Landeskirche* 'maakirik', on siiski eksitus; viimast on aja- ja kirikuloolased nimetanud territoriaalkirikuks ehk kindlal territooriumil (maa, provints) tegutsenud kirikuorganisatsiooniks. Saksa okupatsiooni ajal 1918. aastal Tartu ülikooli aseainena avatud *Landesuniversität* pole kindlasti tõlgitav maaülikooliks ning mõistlik on kasutada algset nimetust. Järelikult sõltub sõnapaari *Land-maa* dihhotoomia kontekstist, ent üksikasjalikum analüüs väljub siinse kirjutise raamidest.

Eesti keel ja niisamuti ajalookeel on tänapäeval pidevas muutumises. Samal ajal täheldatakse globaalselt huvi langust humanitaarteaduste vastu ning ajalugu kui distsipliin pole erand. Massimeedia kostitab avalikkust sagedasti ajaloo kui müü- diga, mis üha enam kaugeneb teaduslikust diskursusest. Ülemaailmse võrgustumise ja kommunikatsiooni taustal võib tunduda otstarbekohane olla solidaarne interneti keeakasutusega, kus sageneb kirjavahemärkide eiramine ja suure algustähe väikeseks degradeerimine. Võimalik, et just sellest sai alguse filoloogide rahvahariduslik pre- tensioon, et „neile ei andnud rahu ajaloosündmuste kirjutamise keerukus” (Raadik 2016: 373). Eesti keeles ajaloosündmuste algustähe kirjutamises tegi Emakeele Seltsi

keeletöimkond otsuse 2012. aastal. Sellele eelnes e-posti teel pikk ja terav vaidlus filoloogide ja ajaloolaste vahel, mida on ka Tähtede sõjaks kutsutud. Keelekorraldajate otsuse kohaselt tuli loobuda ajaloosündmuste kirjutamisel suurest algustähest (nt jüriöö ülestõus, esimene maailmasõda, kolmekümneaastane sõda jne), erandiks juhtumid, kui nimetuses esineb kohanimi. Ajaloolased ei ole olnud nõus selle otsusega, mis on süvendanud segadust õigekirja reeglite rakendamisel, ja seisnud vastu „eesti keele madaldamisele pelgalt kõõgikeele tasemele, millelt „kõrged teadused“ jäävad kättesaamatuks” (Jürjo jt 2016: 792). Liiasi jääb arusaamatuks keelekorraldajate otsustatud reformi mõte võrreldes laiema akadeemilise maastikuga, kus suurte rahvusvaheliste keelte põhimõtetes suurest algustähest (ja ka kirjavahemärkidest) loobutud ei ole.

Eesti ajaloo tõlkimine

Eesti ajalookirjutuse strateegiad sisaldavad tänapäeval kahesugust praktikat: esiteks kirjutada Eesti ala ja eestlaste ning teiste siinsete rahvaste minevikust eesti keeles ning teiseks võõrkeeltes, et teha siinsed uurimistulemused kättesaadavaks rahvusvahelises ulatuses suurkeelte lugejaile. Teise maailmasõja eel oli võõrkeeltesse tõlgitud ajalookäsitluste arv suhteliselt väike. Vaid üksikud Tartu Ülikoolis kaitstud ja avaldatud väitekirjad olid kirjutatud saksa keeles, eestikeelsetele oli lisatud võõrkeelne, enamasti saksakeelne kokkuvõte. Tollane juhtiv akadeemiline perioodiline väljaanne Ajalooline Ajakiri avaldas üksnes eestikeelseid artikleid ning enamasti polnud neile võõrkeelseid resümeeid lisatud. Suuremates teostes, nagu nt Õpetatud Eesti Seltsi kaheköitelises (ja mitmekeelses) pühendusteoses „Liber Saecularis” (1938), olid artiklite lõpus lühikesed kokkuvõtted artikli keelest eristuvaks keeles, tihti prantsuse keeles, mis oli tollal akadeemiline *lingua franca*. Seega on tolle perioodi historiograafiline pärand keelebarjääri tõttu rahvusvahelisele kogukonnale kättesaamatu. Erandiks oli vaid Hans Kruusi „Grundriss der Geschichte des estnischen Volkes” (1932), mis ilmus ka prantsuskeelses tõlkes („Histoire de l’Estonie”, 1935), jäädes niiviisi aastakümneteks ainsateks Eesti ajaloo akadeemilisteks ülevaadeteks võõrkeelsele lugejale. Siinjuures pole tahtlikult kõrvale jäetud paljusid teisi ülevaateid, mis on ilmunud võõrkeelsetes Baltimaade ajalugudes, kuid nende lähem vaatlus pole selle kirjutise eesmärk.

Nõukogude ajal toimus teistsugune keelevahetus, paljud ajaloolaste tööd ilmusid venekeelseina, nii algupäraselt kui ka tõlgituna. Kohanemine nõukogude leninlik-stalinliku ja marksistliku ajalooideoloogiaga oli Teisele maailmasõjale järgnenud kümnendel vaevaline protsess, mis suubus tihtipeale nõukogulikku topeltnõuetemisse ja kohustuslikku tsiteerimisse. Hilisemal nõukogude ajal hakkas süvenema tava kirjutada (või tõlkida) väitekirjad vene keelde, et laiendada lugejaskonda ja hõlbustada teaduslike kraadide kinnitamist Moskva kõrgemas atestatsioonikomisjonis. Tagantjärele on seda peetud uue venestuslaine üheks näiteks. Kuid küsimus polnud üksnes n-ö vabatahtlikus või koguni sunnitud venekeelsuses. Ka Eesti ajaloo oskussõnavara tuli kohaldada vene keeles käibivate mõistete ja retoorikaga. Kui eesti

väljapaistvaim naisajaloolane Ea Jansen kirjutas XIX sajandi Eesti rahvuslikust liikumisest, siis kõlas see vene keeles ohtlikult kui *эстонское национальное движение*, mis teravdas tsensorite ja teadusbürokraatide tähelepanu, kas pole see mitte natsionalismi õhutamise ilming (Kivimäe, Põltsam-Jürjo 2021: 17). Peep Nemvaltsi (2020) rahvuse mõistestikku tähistava terminivara põhjalikule ja pädevale käsitlusele ei sobigi lisada, et eestikeelse mõiste *rahvuslus* tõlkimine mõnda suurde võõrkeelde on rahvusvahelises ulatuses kaasa toonud etteheiteid natsionalismis, mida tänapäevane ajalookultuur ei aktsepteeri.

Nüüdisajal oleme tunnistanud järjekordsele keelevahetusele – ingliskeelestumisele. Eesti juhtiva medievisti Anti Selarti resoluutne konstateering, et „[t]änapäeval maailmas võimutsev inglise keel ei ole kunagi olnud Eesti ajaloo keel, vähemalt mis puutub vanemasse ajalukku”, väärrib kordamist, kuigi ta möönis, et „tõsiselt võetavat ingliskeelset kirjandust keskaegse Liivimaa [...] kohta [on] hakanud arvukamalt ilmuma alles viimase aastakümne jooksul” (Selart 2004: 29). Eesti teadlaskonnas ja avalikus arvamuses on ingliskeelestumise küsimus vaidluse all juba üle paarikümne aasta. Üks varasem vastuseis puhkes siis, kui Tartu Ülikooli rektor Peeter Tulviste väitis 1998. aasta novembris Eesti Teaduste Akadeemia 60. aastapäeva pidulikul koosolekul, et „midagi pole parata – kui me tahame tõsta Eesti teadust uuele tasemele, tuleb kõigil hakata kirjutama inglise keeles”. Sellele vastas arheoloog Valter Lang põhimõttekindla kirjutisega „Miks ma (ikka veel) kirjutan eesti keeles?”. Ta ei eitanud sugugi humanitaaride teadustööde avaldamise tarvidust teistes keeltes, kuid pidas silmas „võimalikku auditooriumi – kui suur osa sellest on ida pool, siis on kirjutatud vene keeles, kui lääne pool, siis saksa või inglise keeles, kui omal maal, siis eesti keeles” (Lang 1998).

Kitsendan nüüd seda vaatepunkti ajalookirjutusele. Praktiseerivate eesti ajaloolaste hulgas on vähe neid, kes on saanud täieliku ingliskeelse hariduse, kuid säilitanud/omandanud ka eesti keele pädevuse. Valdav osa emakeelsetest eestlastest, kes ajalookirjutuses tegevad, on omandanud inglise keele kas teise võõrkeelena või iseõppimise teel. Mis aga tähendab, et inglise keeles artiklite või raamatute kirjutamine on mitmepalgeline ja väga keerukas protsess. Väljapääs on tihti leitud võimalusest lasta need tekstid tõlkida nn *native speaker*’il või koguni tõlkefirmade abil. Teaduslike tekstide tõlkimine on Eesti humanitaarias üsna tavaline, sest võõrkeelne, valdavalt muidugi ingliskeelne publikatsioon annab autorile harilikult kõrgema akadeemilise krediidi kui eestikeelne. Praktika, mis teaduse rahvusvahelistumise käigus on arusaadav loodusteaduste, täppisteaduste ja teatud määral sotsiaalteaduste puhul, on humanitaarteadusi diskrimineeriv. Oma uurimistulemuste tutvustamine rahvusvahelises akadeemilises kogukonnas on vajalik ja õigustatud ning Eesti teaduspoliitika üksnes innustab seda, ent see ei saa toimuda eesti keele teisejärguliseks muutmise kaudu. Ka Tulviste (1998) tõdes, et „tuleb [...] nõuda teaduritelt ja õppejõududelt kõrvuti ingliskeelsete publikatsioonidega emakeelseid üllitisi”.

Ajalookirjutuse puhul kerkivad siinkohal mitmed küsimused, sest inglise keel ei kuulunud minevikus n-ö kolme kohaliku keele hulka. Inglisekeelne ajaloo oskussõnavara on rikas, kuid kujunenud Inglise ajaloo, hiljem ka Põhja-Ameerika ajaloo tekstis ja kontekstis. Inglise ja Põhja-Ameerika (sh Kanada) ajalookeel on sedavõrd erinev

Läänemere idakaldal olevate maade ja rahvaste ajaloo keelest, et see tekitab tõsisaid raskusi paljude ajalooterminite edasi-tagasi tõlkimisel.

Olukorra näitlikustamiseks naasen veel kord rüütelkonna mõistestiku juurde. Eestimaa rüütelkonna korrektne tõlkimine inglise keelde ei õnnestu. Põhjus on lihtne: sellist institutsiooni Inglise ajalugu ei tunne. Küllap on seepärast ingliskeelses Eesti ajaloo sõnaraamatus niisugust sõnavara (ka glossaariumis) vältitud (Miljan 2004). Saagpaku „Eesti-inglise sõnaraamat” pakub rüütelkonna vasteteks *'kighthood, knightage, chivalry'*, aadli tähenduses ka *'nobility'* ja *'nobles'* (Saagpakk 1982: 785). Kuid ükski neist ingliskeelsetest mõistetest pole täielikult sobiv Eestimaa rüütelkonna tõlkimiseks; rüütelkonna vastena on mõnikord kasutatud kas *noble* või *nobiliary corporation*, mis on sisuliselt vast kõige lähedasem. Kui aga kirjutatakse *Estonian nobility*, siis näiteks ajaloolist tagapõhja mittetundev Ameerika ajaloolane mõistab seda kui Eesti aadlit. Rahvusvahelises kommunikatsioonis on eksitavad, kui Saaremaa rüütelkonna hoone kirjutatakse inglise keeles *Saaremaa Kighthood House*, Eestimaa rüütelkonna raamatukogu aga kui *Estonian Kighthood Library* jne. Milline on väljapääs, kui väljapääsu pole? Akadeemilistes väljaannetes võib ka inglise keeles kasutada saksakeelset mõistet (*Estland*) *Ritterschaft*, nagu see esineb Toivo U. Rauna (1991: 38 jm), Heide W. Whelani (1999: 2, 13 jm) ja Andres Kasekampi (2010: 56–57) töödes. Tegemist pole keelesnobismiga, vaid paratamatusega, sest *Estonia* katab mõistena kogu Eesti, kuid ei osuta Eestimaale kui provintsile, kubermangule ega sh ka rüütelkonnale.

Sarnaste eksitavate tõlkevastete arsenal on suurem. Haritud ameeriklasele on mõistetav, et *Gymnasium* on *Gym* ehk spordisaal, jõusaal, võimla, aga mitte meie keeli gümnaasium, keskkool, mis on lähedane ameerika *High School*-ile. Kaheldav on, kas ajalooteaduse uue ja moodsa suuna *transnational history* vaste on eesti keeles 'rahvusülene ajalugu', see on ebaõnnestunud tõlge, mis peaks vast enam sobima *supranational history* kontseptsiooniga. Tihti aetakse tõlkimisel segamini Eesti ajalooliste seltside nimed. Eesti Kirjameeste Selts on ikkagi *Society of Estonian Literati*, Eesti Kirjanduse Selts – *Estonian Literary Society*, Õpetatud Eesti Selts – *Learned Estonian Society*. Muide, ka Eesti Teaduslik Selts Rootsis ja Ameerikas on kasutanud tõlkes vastavalt *Estonian Learned Society in Sweden* ja *Estonian Learned Society in America*. Seevastu probleemne on baltisaksa *Estländische Literärische Gesellschaft*-i eestikeelne tõlkevaste Eestimaa Kirjanduse Ühing ja eriti ingliskeelne *Estonian Literature Society*, sest see oli samuti õpetatud selts, ent Eestimaa kubermangus ja hiljem Eesti Vabariigis.

Humanitaarteaduste süvenevat ingliskeolestumist pidurdada pole võimalik, see on õigupoolest globaalne protsess. Euroopa teiste rahvuskeelte kaitseks on rahvusvahelistel teaduslikel foorumitel küll välja astunud, kuid tunnustatud kaotust (Trabant 2020). Tartu Ülikoolis kaitstud ja kaitstavad doktoritööd on valdavalt ingliskeelsed, mitmel erialal lausa 100%, erandina paistavad silma vaid kirjandusteadus ja ajalugu (vrd Roosmaa jt 2014; Vallikivi 2021). Paraku on sellisel arengul humanitaarteadustes ohtlikud kaasnähud. Stiilse inglise teaduskeeleni jõuda on väga raske ning ajapikku kahaneb eesti teaduskeele pädevus, mida juba märgitsevad rohked inglise keelest eesti keelde mugandatud mõisted (vrd Kirss 2022). Samal ajal

kahaneb humanitaaridele oluline saksa ja vene keele oskus, mis ahendab märgatavalt uurimisteede valikut ja üldist teaduskirjanduse lugemust. See puudutab näiteks XIX sajandi ajaloo erinevate aspektide uurimist, kus võõrkeelseid allikmaterjale pole võimalik eirata. Inglise keelest eesti keelde tõlgitud globaalajaloo ülevaate käsikirjaga tutvumine tekitas kimbatusi. Väliselt oli kõik korrektne, raamatu autor oli sünnilt sakslane, kes algselt saksa keeles kirjutatud teose oli osaliselt ise üritanud inglise keeles kirjutada, peamiselt aga lasknud tõlkida ameerika-inglise teaduskeelde. Eesti tõlkija oli kogenud ja rikka sõnavaraga, kuid pidi ometi nägema suurt vaeva, olles sunnitud lausa uusi sõnu konstrueerima. Miks? Sest moodne ingliskeelne teaduslik žargoon, mis on mõjustatud postmodernismi-järgsest retoorikast, iseäranis abstraktsete mõttekäikude puhul, ei allunud eesti keelde tõlkimisele vastava sõnavara, väljendite ja metafooride puudumisel. Tulemuseks oli paiguti äärmiselt raskesti mõistetav tekst, millest arusaamiseks oli hõlpsam ameerika ja saksa varianti kõrvale lugesid.

Teisalt tuleb rõhutada, et teadlased, kes kirjutavad inglise keeles või lasevad oma teadustöid tõlkida, kannavad suurt vastutust selle eest, mida nende nime all välis- või ka kodumaistes väljaannetes avaldatakse. Valter Lang hoiatas juba 1998. aastal: „Soovitus kirjutada teadustöid ainult inglise keeles toob endaga vältimatult kaasa eesti keele taandumise kõõgikeele tasemele” (Lang 1998). Niisugune ennustus pole küll täitunud, ent ka hiljutised publikatsioonid eesti teaduskeele vallas süvendavad pigem nõutust ega loo optimistlikke tulevikuväljavaateid.

Emakeel kui voorus

Miks me peaksime häbenema kirjutada Eesti ajaloost eesti keeles? Rootsiaegse Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professori Reiner Brockmanni värsiridu on sageli korratud: „*Andre mögn ein anders treiben / Ich hab wollen Esthnisch schreiben*” – „Teised tehku teisiti / mina tahan eesti keeles kirjutada” (Brockmann 2000: 94, 97). Varase estofiili üleskutset ei sobi praeguse Eesti teaduspoliitika valguses meelde tuletada. Kui Tartus usuteadust õppinud koolimees Paul Undritz pidas 1879. aastal Eesti Kirjameeste Seltsis kõne „Ajaloost õppimise tähtsusest”, siis vaatamata veidi kohmakale keelepruugile olid tema mõtted väljendatud heas eesti keeles, ta nõudis tõemeeli, et rahvakoolides peab „rahvaliku ajaloo keel kerge ja lõbus olema” (Undritz 1879: 20. IV, 1). Emakeelne ajalookirjutus pole mingi hilise ärkamisaja nostalgia ega paranoiline isamaalisus. Eesti Teaduste Akadeemia juubelil 1998. aastal peetud kõnes teaduse keelest viitas Tulviste Sapiri-Whorfi ehk lingvistilise relatiivsuse hüpoteesile, mis väidab, et igal keelel on oma maailmapilt, kuid ta rõhutas samas, et on „vaja suurendada inglise keele õpetamise osatähtsust koolides ja ülikoolis” (Tulviste 1999). Tema toonane üleskutse: „Meist ei sõltu, kas inglise keel saab teaduse päriskeeleks või mitte. Küll aga on meie õigus ja kohus otsustada asju, mis meist sõltuvad. Seda, missuguseks kujuneb eesti keele roll teaduses ja ülikoolihariduses, saame teatud piirides ise otsustada” (Tulviste 1999: 18), süvendab praegu, veerand sajandit hiljem, arvamist, et eesti keelel teaduskeelena puuduvad tegelikult kaitsemehhanismid.

Seetõttu tunduvad idealistlikud ka siinse kirjutise järeldused, et vaatamata paratamatule asjaolule, et ajalookeelt koos hoidva sõrestiku elemendid on sageli tõlkelised, põhineb ajaloo kui terviku hoomamine siiski mõtlemisel, mis õnnestub kõige paremini emakeeles, niisamuti kui kõige rikkam sõnavara minevikust kirjutamisel peitub meie emakeeles.

VEEBIVARAD

ASL = Alamsaksa laensõnad eesti keeles. <https://www.eki.ee/dict/asl/>

KIRJANDUS

- Ankersmit, Frank 2015.** Ajaloo ja kirjanduse tõde. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 4, lk 113–126.
- Ariste, Paul 1966.** Georg Mülleri mitmekeelsusest. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 351–355.
- Benjamin, Walter 1992.** Sprache und Geschichte. Philosophische Essays. Stuttgart: Philipp Reclam jun.
- Bloch, Marc 1983.** Ajaloo apoloogia ehk ajaloolase amet. Tlk Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Brockmann, Reiner 2000.** Teosed. Πειραρον Βροκμαννου ποιηματα. Reineri Brocmanni Opera. Reiner Brockmann's Werke. Koost, toim Endel Priidel. Tartu: Ilmamaa.
- Brüggemann, Karsten 2002.** Rahvusliku vaenlasekuju demontaažist ehk Carl Schirren kui Eesti iseseisvuse rajaja. Märkusi Jaan Unduski „metahistooriliste žestide” kohta. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 3, lk 93–98.
- Burke, Peter 1987.** Introduction. – The Social History of Language. Toim P. Burke, Roy Porter. Cambridge–New York–New Rochelle–Melbourne–Sidney: Cambridge University Press, lk 1–20.
- Burke, Peter 1993.** The Art of Conversation. Ithaca–New York: Cornell University Press.
- Burke, Peter 2009.** Cultures of translation in Early Modern Europe. – Cultural Translation in Early Modern Europe. Toim P. Burke, R. Po-chia Hsia. Cambridge: Cambridge University Press, lk 7–38. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497193.002>
- Cacciatore, Giuseppe 2005.** Leben und Struktur. Diltthey und die Zweideutigkeit der Sprache der Geschichte. – Sprache der Geschichte. Toim Jürgen Trabant, Elizabeth Müller-Luckner. München: R. Oldenbourg Verlag, lk 55–64. <https://doi.org/10.1524/9783486594638-006>
- Gulõga, Arseni 1980.** Ajalooestetika. Tlk Mart Kivimäe. Tallinn: Eesti Raamat.
- Johansen, Paul 1925.** Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 23.) Dorpat: Mattiesen.
- Johansen, Paul 2005.** Kaugete aegade sära. (Eesti mõttelugu 65.) Koost Jüri Kivimäe. Tartu: Ilmamaa.
- Jürjo, Inna; Kõiv, Lea; Laidla, Janet; Laur, Mati; Mänd, Anu; Põldvee, Aivar; Selart, Anti 2016.** Helme langemine. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 790–792. <https://doi.org/10.54013/kk707a7>

- Kasekamp, Andres 2010.** A History of the Baltic States. New York: Palgrave Macmillan.
<https://doi.org/10.1007/978-0-230-36450-9>
- Kiparsky, Valentin 1936.** Fremdes im Baltendeutsch. (Memoirés de la Société néophilologique de Helsinki 11.) Helsinki: Société néophilologique.
- Kirss, Tiina Ann 2022.** Tehnokraatia, tootmine ja unustus. Hämaralad Eesti ülikoolide tulevikunägemustes. – Akadeemia, nr 5, lk 846–856.
- Kivimäe, Jüri 2021.** Carl Robert Jakobson ja „seitsmesaja-aastase orjaöö sünd”. – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koost Inna Põltsam-Jürjo, J. Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 109–131.
- Kivimäe, Jüri; Põltsam-Jürjo, Inna 2021.** Ea Jansen – Eesti rahvusliku liikumise historiograaf. – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koost I. Põltsam-Jürjo, J. Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 9–37.
- Kivimäe, Mart 2000.** Ajaloomõtlemise kolm strateegiat ja nende dialoogisuhted minevikuga (R. Koselleck – J. Rüsen – E. Nolte). Historismi muutumise, arendamise, ületamise probleemid. (Tallinna Pedagoogikauilikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 2.) Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Kopossov 2001** = Nikolaj E. Koposov, Kak dumajut istoriki. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [Николай Е. Копосов, Как думают историки. Москва: Новое литературное обозрение.]
- Koselleck, Reinhart 1995.** Vergangene Zukunft: zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kreem, Juhan 1995.** Sebastian Münster ja Liivimaa. – Akadeemia, nr 3, lk 508–524.
- Kruus, Hans 1924.** Vene-Liivi sõda (1558–1561). Tartu: K. Ü. Loodus.
- Kruus, Hans 1937.** Vene-Liivi sõda ja Vana-Liivimaa riikkonna kokkuvarisemine. – Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tegev- ja peatoim H. Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 476–497.
- Kunstiajaloo oskussõnastik.** (Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetused II.) Tartu: [Ed. Bergmann], 1927.
- Laidre, Margus 2013.** Vene-Liivimaa sõja puhkemine. – Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Koost Enn Küng, kaastoim Marten Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, lk 30–33.
- Lang, Valter 1998.** Miks ma (ikka veel) kirjutan eesti keeles? – Sirp 18. XII, lk 6.
- Lobenstein-Reichmann, Anja 2019.** Sprache und Geschichte. – Handbuch Sprache in der Geschichte. Toim Jochen A. Bär, Anja Lobenstein-Reichmann, Jörg Riecke. Berlin–Boston: de Gruyter, lk 7–44. <https://doi.org/10.1515/9783110296112-002>
- Miljan, Toivo 2004.** Historical dictionary of Estonia. Lanham [etc.]: Rowman & Littlefield.
- Mommsen, Wolfgang J. 1984.** Die Sprache des Historikers. – Historische Zeitschrift, kd 238, nr 1, lk 57–81. <https://doi.org/10.1524/hzhz.1984.238.jg.57>
- Nemvalts, Peep 2020.** Rahvuse mõistestikku tähistav terminivara. – Eesti teaduskeel keelte-rikkas teadusmaailmas. Toim P. Nemvalts. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 130–167.
- Raadik, Maire 2016.** Ajaloosündmuste algustäht. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 373–377. <https://doi.org/10.54013/kk702a3>
- Raun, Toivo U. 1991.** Estonia and the Estonians. Second edition. Stanford, California: Hoover Institution Press.

- Reiman, Villem 1920.** Eesti ajalugu. Trükiks korraldanud H. Sepp. Tallinn: Varrak.
- Reppo, Kersti; Rebane, Malle 2008.** Saksa-eesti ajaloosõnaraamat. Toim Tõnu-Andres Tannberg, Mati Laur, Anti Selart. Tallinn: Avita.
- Roosmaa, Eve-Liis; Roosalu, Triin; Nemvalts, Peep 2014.** Doktorantide teadustöö keele valikutest. – Ülikool ja keelevahetus. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XLII.) Toim Lea Leppik. [Tartu:] Tartu Ülikooli muuseum, lk 36–51.
- Rossi, Pietro 1980.** Die Sprache des Historikers zwischen Umgangssprache und Wissenschaftssprache. – Comité International des Sciences Historiques. XVe congrès international des sciences historiques, Bucarest, 10–17 août 1980. Rapports 1. Grands thèmes et méthodologie. Bucarest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, lk 400–407.
- Rätsep, Huno 2002.** Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa.
- Rüssow, Balthasar 1845.** Livländische Chronik. Tlk Eduard Pabst. Reval: F. J. Koppelson.
- Saagpakk, Paul F. 1982.** Eesti-inglise sõnaraamat. Estonian-English Dictionary. New Haven–London: Yale University Press.
- Saal, Andres 1891.** Päris ja prii. Eesti rahva pärisorjuse ajalugu 1215–1819. I. Rakvere: P. Erna rmtkpl.
- Saussure, Ferdinand de 1971.** Course de linguistique générale. Paris: Payot.
- Saussure, Ferdinand de 2017.** Üldkeeleteaduse kursus. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Tiit Kuuskmäe, Eva Lepik. Tallinn: Varrak.
- Schorn-Schütte, Luise 2014.** Territorialgeschichte, Provinzialgeschichte – Landesgeschichte, Regionalgeschichte. Ein Beitrag zur Wissenschaftsgeschichte der Landesgeschichtsschreibung. – L. Schorn-Schütte. *Perspectum*. Toim Anja Kürbis, Holger Kürbis, Markus Friedrich. München: Oldenbourg Verlag, lk 111–143. <https://doi.org/10.1515/9783486781090.111>
- Schubert, Ernst 1998.** Der rätselhafte Begriff „Land“ im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit. – *Concilium medii aevii*, kd 1, lk 15–27.
- Selart, Anti 2004.** Liivimaa ristosõda Põhjala ja Euroopa kontekstis. – Eric Christiansen, Põhjala ristosõjad. Tlk Marek Laane. Tallinn: Tänapäev, lk 29–34.
- Tamm, Marek 2003.** Hayden White ja „keeleline pööre“ ajaloo filosoofias. – *Tuna. Ajaloo-kultuuri ajakiri*, nr 1, lk 128–133.
- Tarvel, Enn 2018.** Eesti rahva lugu. Tallinn: Varrak.
- Torop, Peeter 2012.** Ajaloo keeled. – Õpetaja kui kultuurimälu vahendaja. Kultuurilise identiteedi mõtestamise ja tõlgendamise võimalusi. Toim Halliki Harro-Loit, Monika Tasa. Tartu: Kultuuriteooria tippkeskus, lk 21–43.
- Trabant, Jürgen 2003.** Sprache der Geschichte. – *Jahrbuch des Historischen Kollegs* 2002. München: R. Oldenbourg Verlag, lk 41–65.
- Trabant, Jürgen 2020.** Academies and the defence of European national languages (mit einer selbstkritischen Vorbemerkung). – *Forum Interdisziplinäre Begriffsgeschichte*, kd 9, nr 1, lk 88–93.
- Tulviste, Peeter 1998.** Kas inglise keel jätab ruumi emakeelele? – *Eesti Päevaleht* 15. XII, lk 2.
- Tulviste, Peeter 1999.** Teaduse keelest. – *Sirp* 15. I, lk 18.
- Uibo, Udo 2014.** Sõnalood. Etümoloogilisi vesteid. Tallinn: Tänapäev.
- Undritz, Paul 1879.** Ajaloo õppimise tähtsusest. – *Perno Postimees* ehk Näddalileht, 9. III, nr 10, lk 1–2; 16. III, nr 11, lk 1–2; 13. IV, nr 15, lk 1–2; 20. IV, nr 16, lk 1.

- Undusk, Jaan 2000a.** Ajalootõde ja metahistoirilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 2, lk 114–130.
- Undusk, Jaan 2000b.** Kuidas kirjutada Eesti ajalugu? – Vikerkkaar, nr 8–9, lk 188–190.
- Valik ajaloolisi oskussõnu.** (Alalise Ajaloo-õppekorralduse toimkonna toimetised 1.) Tartu: [Alaline ajaloo-õppekorralduse toimikond], 1928.
- Vallikivi, Hannes 2021.** Tartu Ülikooli eesti emakeelega doktorantide väitekirjade keelevalik. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 1006–1009.
- Wendland, Anna Veronika 2003.** Volksgeschichte im Baltikum? Historiographien zwischen nationaler Mobilisierung und wissenschaftlicher Innovation in Estland, Lettland und Litauen (1919–1939). – Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit. Toim Manfred Hettling. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 205–238.
- Whelan, Heide W. 1999.** Adapting to Modernity: Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 22.) Köln–Weimar u. a.: Böhlau Verlag. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412322342>
- White, Hayden 1992.** The historical text as literary artifact. – Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, lk 81–100.

■ Jüri Kivimäe (snd 1947), Toronto Ülikooli emeriitprofessor, jkivimae@chass.utoronto.ca

Language and history: Writing the Estonian past in Estonian

Keywords: language of history, Estonian terminology, cultural translation

This essay aims to discuss some aspects of the language used in the study of history. Similarly to other disciplines, historical research makes use of a specialized language. Writing about the past requires a distinctive style and specific genres. Widespread arguments identify historical writing with the narrative form, and thus attempt to equate historical text with literary artifact (White 1992). This general opinion, however, overlooks the specific features of historical texts, such as lexical and grammatical structures, inherent vocabulary, and academic conventions. The common language of history has points of contact with neighbouring disciplines, such as sociolinguistics, anthropological linguistics, and the social history of language (Burke 1987, 1993). Applying and transforming the vocabulary of historical sources to professional terminology has been a major characteristic feature of the professional language of history.

The reading, transcribing, and exploring of primary sources of history as well as presenting evidence from the texts should be interpreted as procedures of cultural translation. Although the principle is universal, the discussion in this essay will focus on Estonian historical terminology. The oldest layers of historical Estonian vocabulary are comprised of thousands of loanwords from Middle Low German (c. 1300

words), High German (c. 1500), Old Swedish and less from Old Slavonic. The majority of these loanwords have been adapted and modified to modern Estonian usage; however, various old-fashioned terms have lost their actuality and retained their significance only in historical studies.

The systematic formation of historical terminology in Estonian occurred along with the language reform movement of the 1920s. The creative work on historical terms responded to the necessity of new history textbooks to be composed for the independent Republic of Estonia. The language shift from German and Russian to Estonian in teaching and writing challenged the minor group of professional historians at the University of Tartu to elaborate professional Estonian for historians both in teaching and writing. Notable progress in academic rhetoric in the field of history-writing was achieved in less than two decades before the Second World War in the works of the new generation of scholars.

There has always been the necessity to compose (or translate) Estonian history texts into major foreign languages. History books and articles issued both in German and Russian normally do not raise questions in the use of terminology, as these languages are rooted in the past societies of Estonia. Historical texts on Estonian themes published in English, however, contain several terminological inadequacies as the appropriate terms (e.g. Est *rüütelkond*, Ger *Ritterschaft*) are untranslatable or missing in modern English usage. Therefore, the daily efforts of modern scholars to present their research to an international audience in academic English will require careful editing and explanation of various specific terms of Estonian history.

The fate of the scholars of a small nation will thus incur a double obligation to publish historical research in the most accepted foreign language and concurrently also in Estonian, calling to mind the virtues of thinking and writing in the native language.

Jüri Kivimäe (b. 1947), University of Toronto, Professor Emeritus,
jkivimae@chass.utoronto.ca